

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12:321.64

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В УМОВАХ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Розглянуто особливості правосвідомості та правової культури в умовах тоталітаризму. Виділено сутнісні риси тоталітаризму, які безпосередньо впливають на формування правосвідомості та правової культури громадян. Робиться висновок, що головними особливостями правосвідомості та правової культури в умовах тоталітаризму є їх деформація, політизування, ідеологізація, міфологізація, теологізація, маргіналізація та ін.

Ключові слова: правосвідомість, правова культура, тоталітарний режим, деформація правосвідомості, ідеологізація, теологізація, маргіналізація.

Актуальність проблеми. Ідея, що правосвідомість і правова культура належать до основних чинників створення демократичної, правової держави, є аксіоматичною. Саме ці поняття, сполучаючи в собі теоретичні й емпіричні, ціннісні і нормативні, раціональні та несвідомі особистісні уявлення про право, допомагають гармонізувати різноманітні відносини громадян із державою та між собою. Тому для пострадянських країн, що здійснюють важку трансформацію від тоталітаризму до демократії, одним із найважливіших завдань є ліквідація проявів тоталітарної правосвідомості і правової культури та заміна їх демократичними. А це передбачає глибоке розуміння сутності та характерних рис тоталітарної правосвідомості та правової культури.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Одними з перших прояви правосвідомості і правової культури в умовах тоталітаризму відзначили у своїх

роботах такі визнані дослідники тоталітаризму, як К. Шмідт, Ф. Хайек, Т. Адорно, Х. Арендт, К. Фрідріх, З. Бжезинський, І. Ільїн, А. Авторханов, Р. Арон та ін. І хоча в їхніх дослідженнях здійснювався перш за все концептуально-теоретичний аналіз тоталітаризму як політичного і соціального явища, а терміни «правосвідомість», «правова культура», як правило, безпосередньо не використовувалися, праці зазначених учених містять надзвичайно важливі спостереження, що дозволяють охарактеризувати правосвідомість і правову культуру в умовах тоталітаризму.

Особливо важливе значення для аналізу правосвідомості і правової культури в умовах тоталітаризму мають роботи вчених Росії, України, країн Східної Європи, видані наприкінці 80-х рр. ХХ ст., тобто після краху тоталітарних режимів. Найбільший інтерес для нашого дослідження являють роботи таких авторів, як В. Бачинін, А. Євстратов, О. Волошенюк, Ю. Калиновський, В. Нерсесянц, І. Омельчук, Н. Тапчанян, Ю. Тодика, П. Рабінович, В. Романовська, В. Чорней, С. Ярцун та багатьох інших. Водночас необхідно зазначити, що безпосередньо проблематика правосвідомості і правової культури в умовах тоталітаризму досліджена в роботах указаних авторів фрагментарно.

Аналіз проблеми. Тоталітарна правосвідомість і правова культура є породженням відповідної політичної системи, тому дослідження їх, очевидно, необхідно почати з аналізу тоталітаризму як соціально-політичного явища.

Відомо, що виникнення тоталітаризму пов'язане з кризою, що переживали європейські країни в 20–30-ті рр. ХХ ст. Саме в цей період у групі держав — СРСР, Німеччини, Італії, а пізніше у деяких країнах Східної Європи, Азії, Латинської Америки — сформувалися політичні режими, що мали цілий ряд подібних ознак. Саме в цей час з'явився і сам термін «тоталітаризм», уперше використаний публічно Б. Муссоліні 22 червня 1925 р. в італійському парламенті для позначення фашизму в цілому і фашистського державного ладу зокрема. Згодом цей термін утвердився в соціальній філософії та політології для позначення диктаторських режимів не тільки фашистського напрямку, але й політичного ладу в СРСР та інших країнах «реального» соціалізму.

Одним із перших у наукових дослідженнях 30-х рр. ХХ ст. поняття тоталітаризму широко використовував німецький політолог і соціолог К. Шмідт. Однак глибокі концептуально-теоретичні розробки тоталітаризму й аргументована критика його як політичної системи з'явилися лише в середині ХХ ст. у працях Ф. Хайєка, Т. Адорно, Х. Арендт, К. Фрідріха, З. Бжезинського та інших дослідників [1, 9, 12–14].

Підсумовуючи їхні дослідження, тоталітаризм можна визначити як «політичний режим, при якому держава прагне до повного, тотального контро-

лю за всіма сферами суспільного життя, ліквідовує конституційні права і свободи, насаджує репресії» [8, с. 373]. Серед елементів, властивих тоталітаризму, автори називають: всеосяжну ідеологію, монолітну масову партію як носія цієї ідеології, сучасну машину влади над усіма сферами життя суспільства, вождя, який має харизматичні здібності, апарат безперервного масового терору. Джерелами й передумовами виникнення тоталітаризму ці дослідники називають антиліберальні і соціалістичні течії другої половини XIX ст., що заперечували абсолютну цінність особистості та розглядали людину як момент досягнення якоїсь абстрактної колективної мети. Економічні витoki тоталітаризму дослідники вбачають у прагненні в екстремальних умовах вирішувати економічні проблеми шляхом централізації управління та контролю над господарством.

Аналіз робіт вказаних авторів, а також досліджень тоталітаризму науковцями України та інших пострадянських країн дозволяє виділити сутнісні риси тоталітарного режиму, що детермінують відповідні правосвідомість і правову культуру.

Важливою сутнісною рисою тоталітаризму, яка дозволяє зрозуміти особливості притаманних цьому політичному режиму правосвідомості і правової культури, є формування його на ідеях принципового монізму. У цьому контексті під монізмом розуміється одновимірність соціального, політичного, правового, економічного і духовного життя тоталітарного суспільства, тяжіння до стирання всілякої різноманітності, у той самий час демократичні системи ґрунтуються на плюралізмі, множинності форм, тенденцій у соціальній, політичній, економічній і духовній сферах життя суспільства.

Відомо, що особливістю організації будь-якої життєспроможної соціальної системи, яка нормально функціонує, є її істотна єдність, а також те, що вона передбачає не лише сукупність моногенних, схожих між собою елементів (індивідів, соціальних груп, норм, інтересів), але й відмінність між ними, різноманіття, плюралізм. Істотна єдність такої системи, справедливо відзначає дослідник К. Гаджієв, передбачає існування в єдиному організмі різноманітних соціально-політичних сил і цінностей, морально-етичних і правових норм, настанов і орієнтацій, соціально-філософських та ідейно-політичних течій, які відображають їхні інтереси і потреби. Не просто співіснуючи, але і взаємодіючи між собою, вони в сукупності утворюють цілий спектр можливих напрямів суспільно-історичного розвитку. Завдяки взаємозалежності і взаємодії вказані сили і напрями доповнюють і стимулюють взаємний розвиток (наприклад, за схемою: якби не було ідеалізму, не було б матеріалізму і т. ін.) [3, с. 5].

Такий висновок можна поширити й на інші сфери суспільного життя: політику, право, економіку, духовну культуру тощо. Будь-які спроби засто-

сування монізму в організації життя суспільства, абсолютизація одного з напрямів (тенденцій) розвитку, монополія на істину здатні викликати уповільнення темпів перетворень, застої, відхилення від тієї «золотої середини», яку не можна намітити рішенням з'їзду партії, парламенту, розрахувати на комп'ютері і яка визначається в саморозвитку соціальної системи, взаємодії її протилежних начал, тенденцій і сил.

До того ж не так важливо, який саме напрям розвитку, яка істина або ідеологія абсолютизуються, набувають рис «святості» та непогрішності. Історія переконливо довела, що найкраща ідея за певних умов може набути ознак монізму, тоталітарності. Наприклад, прагнення до розвитку національних культур, традицій, мови, до відновлення у своїх правах пригнобленої раніше нації легко трансформується на войовничий націоналізм, що у своїй крайній формі проголошує певну націю «вищою», покликаною керувати іншими. Гуманізм, співчуття пригнобленим, приниженим і знедоленим, які є в будь-якому суспільстві, прагнення покращити їхнє положення за певних умов перетворюються на заклики до «класової війни» проти будь-якого багатства, за нав'язування суспільству зрівняльних принципів розподілу. Проголошення прихильності ідеалам демократії може бути цілком сумісне із впровадженням заборони на діяльність інших політичних сил, тому що вони нібито «недемократичні», або зі спробами силоміць нав'язати своє розуміння демократії іншим народам [5, с. 14].

Цілеспрямовано тоталітарна держава впливає й на політичну та правову реальність, духовне життя соціуму, формуючи моністичні, жорстко одновимірні політичну соціалізацію, масову правосвідомість, правову культуру, тип особистості, яка сприймає зовнішній світ тільки в чорно-білому кольорі. Масовій правосвідомості в цьому випадку нав'язуються примітивні парні стереотипи «хто не з нами — той проти нас» тощо. Це підкріплюється культивуванням «образу ворога» (майже завжди уявного), наділеного рисами абсолютного зла і позбавленого всіх людських рис. При цьому на «ворога» покладається вся відповідальність за розрив між проголошуваними цілями і результатами, що досягаються.

Однією з найважливіших, визначальних характеристик тоталітаризму, що також детермінує правосвідомість і правову культуру, є його антиправовий характер (Гегель таку ситуацію в державі фіксував поняттям «філософія неправда»). Так, ще в першій половині ХХ ст. І. Ільїн підкреслював, що тоталітарний режим є ні правовим, ні державним ладом. Це не держава, в якій є громадяни, закони й уряд: це соціально-гіпнотична машина, це страшне і небачене в історії біологічне явище — суспільство, що спаяне страхом, інстинктом і злодійством [6, с. 94]. Інші автори, аналізуючи цю межу, відзначають, що тоталітарна держава перетворює право на слугу режиму, спо-

творює його суть до невпізнання. У неправовій державі юриспруденція стає дисфункціональною. Зберігаючи мову і зовнішні ознаки теорії права, вона за допомогою різноманітних софізмів підмінє право легізмом і в результаті перетворюється на теорію неправа.

Наприклад, творці першої в світі тоталітарної, так званої «соціалістичної» держави спиралися у своїй діяльності виключно на «пролетарське право», що виправдовувало будь-які злочини в ім'я революційних цілей. При цьому вони практично не використовували термін «право» в класичному його розумінні, розуміючи під ним певне квазіправо, що одержало назву «революційного право», «революційної правосвідомості», призначену для реалізації завдань пролетарської революції і диктатури пролетаріату. Як стверджував ідеолог такого підходу до права В. Ленін, «поганий той революціонер, який зупиняється перед непорушністю закону» [10, с. 257].

На практиці таке відношення до права призводило до панування тоталітарного режиму, який у своїх діях не був обмежений жодними законами. Така могутня безконтрольна влада, поставлена над правом, отримувала можливість безпосереднього командування машиною державного насильства, репресивним апаратом та діяла поза будь-яким юридичним регулюванням.

Так, надзвичайні заходи, до яких законодавчо вдавалися в тоталітарних державах, неминуче призводили до гіпертрофії функцій каральних органів, які, перебуваючи практично лише під контролем вождя (фюрера), зрештою сприяли подальшому падінню рівня правосвідомості і правової культури. У суспільстві штучно створювалося і нагніталось відчуття внутрішньої і зовнішньої загрози. Ця загроза персоніфікувалася в підступних носіях — «ворогах народу» (СРСР), «ворогах рейху» (фашистська Німеччина). І, звичайно, за такого розуміння питання вибору законних засобів боротьби або турбота про докази відходили на другий план.

Така антиправова політика тоталітарних режимів закономірно призводила до деформації правосвідомості особистості. Однією з перших на цю особливість тоталітарної правосвідомості вказала Х. Арендт, авторка класичної роботи «Витоки тоталітаризму». Х. Арендт досліджує процес перетворення особистості на носія «тоталітарного синдрому», показуючи всі стадії «розлюдення» особистості, перетворення її в ідеологічний об'єкт тоталітарного режиму. Спочатку, на думку дослідниці, відбувається руйнація правової свідомості особистості — людина засвоює, що покарання має наставати не за те, що вона робить, а за те, ким вона вважається; потім руйнується моральна свідомість особистості — людина перестає відчувати межу між добром і злом. І, нарешті, від тортур і голоду руйнується її фізичне єство. Тобто, за Х. Арендт, руйнація правової свідомості і встановлення

так званої «тоталітарної правосвідомості» пов'язані, перш за все, з ціле-спрямованою діяльністю тоталітарного режиму [1, с. 41].

Наступною найважливішою рисою тоталітарної правосвідомості і правової культури є їх політизування. Це пов'язано з тим, що крім політичної системи при тоталітарному режимі інших самостійних підсистем не існує. Політична підсистема тоталітаризму фактично поглинає духовну, політичну, соціальну і навіть економіко-соціальну підсистеми суспільства. Це пояснюється тим, що суттю тоталітарного режиму є прагнення до тотальної єдності всіх без виключення сфер соціального життя, злиття приватного і публічного, суспільства і держави, партії, що очолюється вождем, і мас. При цьому найважливішим інструментом перетворення суспільства в безструктурну масу стає терор, що «атомізує» суспільство і розпилює його не тільки всі соціальні, але й референтні групи (тобто групи людей, норми і цінності яких виступають для індивіда еталоном і які забезпечують йому захист і підтримку; до них належать насамперед сім'я, релігійна община, нація). Внаслідок руйнування горизонтальних зв'язків між людьми кожна людина залишається наодинці з партією-державою, яка стає єдиною референтною групою суспільства. Таким чином, при тоталітаризмі політизується все. Накази режиму та рішення правлячої партії пронизують усі клітини суспільного організму: право, культуру, економіку, суспільне і приватне життя.

Ще однією сутнісною рисою тоталітарної правосвідомості і правової культури є їхня ідеологізація та міфологізація. Причому, як справедливо зазначають дослідники, тоталітарна ідеологія має мало спільного з якими-небудь поглядами або переконаннями, перш за все вона є інструментом політократії у процесі маніпуляції масами і зміцнення влади над ними. Ідеологія при тоталітарному режимі може бути скоріше визначена як «помилкова свідомість», що відображає матеріальні інтереси правлячого класу і містифікує реальні відносини в тоталітарному суспільстві, прагне завуалювати істинний характер суспільства. Сама ж правляча еліта стоїть над своєю доктриною і нею не зв'язана. Як відзначав Г. Раушнінг, один зі сподвижників Гітлера і такий, що пізніше розчарувався в нацизмі та емігрував у США, «доктрина існує для маси... Вона — інструмент панування над масами. Еліта сама стоїть вище доктрини. Вона використовує її найдоцільнішим шляхом для здійснення своїх прагнень» [10, с. 24].

Реальні ж дії партійних бюрократів продиктовані, як правило, не офіційною ідеологією, а бажанням консолідуватися і розширити свою владу. Таким чином, у тоталітарному суспільстві присутні нібито дві ідеології. Одна система цінностей існує для політичної бюрократії, а інша — для решти населення.

Необхідно зазначити, що при тоталітарному режимі ідеологія виконує декілька функцій: легітимація даного режиму, мобілізація мас для виконання поставлених режимом завдань, а також функція «морального знеболювання» (Л. Шапіро).

Ця функція ідеології тоталітаризму дозволяє виділити ще одну сутнісну рису тоталітарної правосвідомості і правової культури — це їх теологізація. Дійсно, тоталітарна держава багатьма своїми рисами нагадує теократію. Як писав ще Н. Бердяєв, комуністична тоталітарна держава «схожа на теократію і має теократичні домагання», вона є «зворотна теократія» [2, с. 65]. При тоталітарному режимі, як і в історичних теократія, диктатор є водночас і першосвящеником, який має монопольне право на тлумачення партійної доктрини і «священних текстів», тобто він поєднує в одних руках і світську, і «духовну» владу. Цим тоталітаризм також відрізняється від конституційної демократії, при якій церква відокремлена від держави та існує свобода думки і совісті.

Серед інших загальних рис тоталітарної правосвідомості і правової культури також можна виділити: їх масовизацію (деіндивідуалізацію), варваризацію, маргіналізацію, атрофію (деградацію), стандартизацію, розрив із традиційними правовою свідомістю і правовою культурою тощо. Названі характерні риси тоталітарної правосвідомості і правової культури передбачають їхнє теоретичне вивчення та урахування в практичній діяльності державних органів і органів місцевого самоврядування України з метою мінімізації негативних наслідків їх переходу від тоталітаризму до повноцінного демократичного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арент Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арент – М. : Центрком, 1998. – 672 с.
2. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма / Н. Бердяев. – М. : Репринтное воспроизведение издания YMCA-PRESS, 1955. – 224 с.
3. Гаджиев К. С. Тоталитаризм как феномен XX века / К. С. Гаджиев // Вопр. философии. – 1992. – №2. – С. 3–25.
4. Данильян О. Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв'язання / О. Г. Данильян. – Х. : Основа, 1998. – 253 с.
5. Загладин Н. В. Тоталитаризм и демократия: конфликт века / Н. В. Загладин // Кентавр. – 1992. – 5/6. – С. 3–18.
6. Ильин И. А. Наши задачи. Историческая судьба и будущее России : в 2 т. / И. А. Ильин. – М. : Рагор, 1992. – Т. 1. – 344 с.
7. Сучасний словник із суспільних наук / за ред. О. Г. Данильяна, М. І. Панова. – Х. : Прапор, 2006. – 432 с.

8. Тоталитаризм: что это такое? Исследования зарубежных политологов : в 2 ч. / отв. ред. Л. Н. Верченев, Ю. И. Игрицкий. – М. : Прогресс, 1993. – С. 191–207.
9. Работяжев Н. В. Политическая система тоталитаризма: структура и характерные особенности / Н. В. Работяжев // Вест. Моск. ун-та, сер. «Полит. науки». – № 1. – 1998. – С. 12–24.
10. Розин Э. Ленинская мифология государства / Э. Розин. – М. : Юрист, 1996. – 320 с.
11. Хайек Ф. А. Дорога к рабству / Ф. А. Хайек // Вопр. философии. – 1990. – № 10. – С. 113–151.
12. Adorno T. The Authoritarian Personality / T. Adorno, E. Frenkel-Brunswik, D. J. Levinson, R. N Sanford. – New York : Harper and Row, 1950. – 256 p.
13. Arendt H. The Origins of Totalitarianism. 7-th en. / H. Arendt. – London, 1962. – 418 p.
14. Friedrich C. J. Totalitarian Dictatorship and Autocracy / C. J. Friedrich, Z. K. Brzezinski. – Cambridge, 1956. – P. 15–27.

ОСОБЕННОСТИ ПРАВОСОЗНАНИЯ И ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ В УСЛОВИЯХ ТОТАЛИТАРИЗМА

Данильян О. Г.

Рассмотрены особенности правосознания и правовой культуры в условиях тоталитаризма. Выделены сущностные черты тоталитаризма, которые оказывают непосредственное влияние на формирование правосознания и правовой культуры граждан. Сделан вывод, что главными особенностями правосознания и правовой культуры в условиях тоталитаризма являются их деформация, политизация, идеологизация, мифологизация, теологизация, маргинализация и др.

Ключевые слова: правосознание, правовое культура, тоталитарный режим, деформация правосознания, идеологизация, мифологизация, маргинализация.

LEGAL FEATURES AND LEGAL CULTURE UNDER TOTALITARIANISM

Danilyan O. G.

The features of legal awareness and legal culture under totalitarianism. Substantiates the essential features of totalitarianism, which have a direct influence on the formation of legal awareness and legal culture of citizens. It is concluded that the main features of legal awareness and legal culture under totalitarianism to their deformation, politicization, indoctrination, mythologizing, theologizing, marginalization and others.

Key words: legal consciousness and legal culture, the totalitarian regime, the deformation of justice, indoctrination, mythologizing, marginalization.

